

Моделі життя та критерії ефективності життєвих стратегій

Анотація

У статті розглянуто життєві стратегії як синтез внутрішніх спонук індивіда із системою соціокультурних диспозицій, що є важливою передумовою осмисленої побудови індивідом життя. Автор визначає, що компетентність у питаннях побудови життєвої перспективи та життєвих стратегій є необхідною запорукою досягнення життєвого успіху та особистої ефективності.

Здійснено аналіз різних підходів до типологізації життєвих стратегій, обґрунтовано поділ їх на підставі критерію ефективності. При цьому виокремлено певні моделі життя, що тісно пов'язані з наявними культурними цінностями та ціннісними орієнтаціями й задають уявлення про ефективну/неефективну реалізацію відповідних життєвих стратегій.

Зроблено наголос на можливості розгляду ефективності життєвої стратегії водночас у кількох площинах, у кожній з яких можуть бути вирішені характерні типи стратегій.

Ключові слова: моделі життя, життєві стратегії, функції життєвих стратегій, життєвий успіх, критерії ефективності життєвих стратегій

Здатність передбачати важливі події життя та відповідним чином співвідносити з ними лінію поведінки є однією з важливих умов людської діяльності. Поведінка людини керується не інстинктом, а розумом, мисленням, однією з принципових особливостей функціонування якого є можливість передбачення, “заглядання вперед”. Крім того, будь-яка взаємодія ґрунтується на системі “домовленостей” щодо діяльності, а звідси — на системі рольових норм та очікувань щодо майбутньої поведінки, тож ефективність

взаємодії та досягнення кінцевого позитивного результату закономірно спирається на передбачення та стратегічне орієнтування людини.

Теоретики мікросоціології (Дж.Мід у рольовій теорії, П.Бурдьє в теорії “габітусу”, В.Ядов у теорії диспозицій, І.Гофман у концепції “фреймів”) відстоюють думку про те, що діяльність людини невіддільна від сформованої в суспільстві системи поведінкових очікувань, спираючись на які, люди, наче фігури на шаховій дошці, можуть здійснювати відносно передбачувані ходи для досягнення поставлених цілей. Проте для того, щоб успішно зіграти “партію” з життям, необхідне існування системи “правил” гри. Ці правила великою мірою задаються самим соціальним актором на підставі інтеріоризації норм, цінностей, звичаїв, що існують в певному суспільстві. Тобто стратегічне життєве орієнтування, без якого неможлива більш-менш осмислена побудова життя, є синтезом внутрішніх спонук індивіда із системою соціокультурних диспозицій.

Проте нині це стратегічне орієнтування є вельми проблемним, незважаючи на високі рівні освіти й доступу до інформаційних ресурсів (у тому числі до різноманітної літератури із психології та саморозвитку). Частково це пов’язане з тим, що відома дослідниця у царині життєтворчості, Лідія Сохань, окреслила так: “Шквал змін, що охопили як соціальні, так і індивідуальні форми життя, диктує необхідність використання нових, нетрадиційних методів життєпобудови та життєздійснення. Це вимагає наявності у суб’єкта життя розуміння сенсу життя та сприйняття його цілісності. За відсутності чи слабкості їх рішення і дії суб’єкта життя можуть набути хаотичного характеру, позбавляючи життя продуктивності та перспективності. У зв’язку з цим особливого значення набуває наявність у суб’єкта життя стратегічного бачення і проектування як побудови, так і здійснення життя” [Сохань, 2016: с. 362].

Таким чином, компетентність у питаннях побудови життєвої перспективи з постановкою головних та проміжних цілей і стратегій досягнення їх видається чи не найголовнішою суб’єктивною передумовою досягнення життєвого успіху та особистої ефективності. Тобто вивчення специфіки життєвих стратегій, особливо у зв’язку з чинниками соціального середовища є вельми актуальним напрямом для теперішніх досліджень [Сохань, 2016].

Слід сказати, що наукові розроблення стратегічної побудови життя мають місце в деяких соціологічних концепціях, де з різних боків осмислюється питання побудови актором життя як результативного впливу соціального макро- і мікросередовища та його власних життєвих запитів. Ще Т.Лукман та П.Бергер у своїй концепції соціального конструювання реальності висунули ідею, що “внутрішня нестабільність людського існування змушує до того, щоб людина сама забезпечувала стабільне оточення для своєї поведінки. Людина сама має класифікувати свої потяги та управляти ними” [Бергер, 1995]. Згідно з думкою вчених, людина постійно перебуває у полі розділеної на сектори повсякденної реальності. Частина цих секторів типізована і є відносно легкою для сприйняття, а інша частина — через те, що в ній людина постійно стикається з різного роду проблемними питаннями, — потребує постійної рефлексії. “Реальність, — наголошують автори, — за-

вжди включає обидва сектори, тому індивідові потрібно здійснювати постійну перевірку своєї життєвої стратегії на предмет її успішності чи неуспішності в конкретному випадку чи життєвій ситуації” [Бергер, 1995].

Ця перевірка повсякденної життєдіяльності має відбуватися на ґрунті запасу знань щодо конкретної ситуації, оцінки власних можливостей та аналізу соціального оточення. При цьому типізована частина реальності осмислюється на підставі знань, установок і стереотипів, засвоєних у процесі соціалізації. Зазвичай це економить значну частину життєвої енергії, проте у випадку суспільної нестабільності та змін такі знання та установки перестають бути дієвими — люди опиняються в ситуації вакууму, бо мусять переструктурувати відомості про навколишнє та змінювати життя, формуючи за змогою адекватні новим умовам стратегії.

Як уже зазначалося, спроб вивчення феномену “життєвих стратегій” було доволі багато в рамках і суто соціологічних, і соціально-психологічних досліджень. Серед українських вчених дослідженнями стратегій займалися Є.Головаха, О.Злобіна та В.Тихонович, до окремих елементів стратегічного орієнтування зверталися В.Полторак, М.Шульга, І.Мартинюк, Н.Соболева, Ю.Сорока, Л.Бевзенко. Певний доробок щодо вивчення життєвих стратегій, зокрема молоді, має й автор цього допису [Кухта, 2011; Мартинюк, 2013; Мартинюк, 2014]. Серед російських колеґ можна назвати М.Мдівані, П.Кодесса, В.Большова, В.Букіна, Л.Гатаулліну, Д.Чеботарьову, Н.Шапошнікова, О.Васильєва, Е.Демченко. Найбільш ґрунтовно підійшли до всестороннього розгляду життєвих стратегій К.Абульханова-Славська, Ю.Резнік і Т.Резнік.

До речі, на Заході немає усталеної традиції вивчення життєвих стратегій. Тема специфіки побудови життя в масштабному вимірі дістала там відображення у дослідженнях життєвого шляху (див.: [Ежов, 2005]). Так, у західній соціологічній думці здебільше на засадах життєво-подієвого підходу аналізують “розклад життя” та відповідні експектації. Початок досліджень заклав у своїх працях Б.Ньюґартен. Продовжили їх М.Колі, Г.Блосфельд, І.Гюнінк та інші. Мабуть, чи не єдиним винятком можна вважати працю Л.Гельґесон щодо життєвих стратегій. Тож основою в моїх розвідках щодо життєвих стратегій слугують передусім праці вітчизняних та російських науковців.

Загалом метою статті є теоретичний аналіз життєвих стратегій, їх конструювання, реалізації і трансформації в сучасному українському соціальному просторі. Для виконання завдання слід брати до уваги те, що поняття “життєві стратегії” можна розглядати як у широкому, так і у вузькому сенсі. В широкому розумінні це неабиякий спектр диспозицій та поведінкових установок, що мають тривалу часову протяжність. У вузькому сенсі життєві стратегії означають певну лінію поведінки або конкретні правила, що скеровують поведінку людини в окремих ситуаціях життя. Частково цю проблему було розв’язано у попередніх дописах, де розглянуто поняття “поведінкових”, “життєвих стратегій” та, власне, “стратегії життя”. Ті стратегії, що належать до переважних установок у плані обрання певної поведінки в окремих ситуаціях, можна назвати “поведінковими”; ті, що стосуються обрання окремих проміжних цілей, напрямів та складання планів — “життєвими

стратегіями”, нарешті, генеральну лінію життя можна назвати “стратегією життя”.

Вибір поведінки в локальному вимірі меншою мірою пов’язаний з необхідністю передбачення та масштабним проектуванням життя. Генеральна лінія, тобто головний напрям життєздійснення (який значною мірою перегукується зі “сценарієм життя” Ерика Берна) є більшою мірою індивідуальним та унікально-психічним конструктом кожної конкретної людини. А от життєві стратегії як феномен, що поєднує індивідуальне з типовим та локальне з масштабним, нас, як дослідників, має цікавити більшою мірою, адже відкриває широкий спектр для досліджень прогнозування, планування, організації життя окремими акторами, які водночас мають певні типові риси.

Що ж являють собою життєві стратегії? К.Абульханова-Славська однією з перших дала визначення стратегії життя як здатності людини до синтезу своєї індивідуальності з умовами життя, котра реалізується у різних життєвих обставинах, а також до її відтворення та розвитку. Ю.Резнік і Т.Резнік визначили життєві стратегії як “соціально зумовлені системи орієнтування особистості на тривалу перспективу”, що є символічно опосередкованими й такими, що виходять за межі свідомості за своїм впливом, ідеальними утвореннями, реалізовуваними у поведінці людини як її орієнтири та пріоритети [Резнік, 1995].

М.Мдівані та П.Кодесс життєву стратегію вважають розгорнутою у часовій перспективі психологічного майбутнього структурою життєвих цілей; В.Большов — складним динамічним утворенням, у рамках якого реалізуються життєві домагання, формуються оцінка та проект майбутнього стану життя й намічаються головні шляхи та способи досягнення бажаного результату; В.Букін — динамічною системою перспективного орієнтування особистості, що спрямована на свідому зміну і конструювання свого майбутнього життя у співвіднесенні з визначеним планом і на підставі відповідних здібностей; Л.Гатаулліна — загальним планом організації життєдіяльності індивіда, котрий виходить з оцінки умов свого існування, наявних у нього цілей, цінностей, ресурсів та розуміння перспектив суспільного розвитку; Д.Чеботарьова — соціально зумовленою системою орієнтацій особистості в особистій і соціальній сферах на тривалу перспективу; Л.Бузунова та Н.Шапошніков — системою уявлень особистості про своє майбутнє життя, що орієнтує та спрямовує повсякденну поведінку впродовж тривалого часу, а також способом свідомого планування і конструювання особистістю власного життя [Кухта, 2011].

Як бачимо, спроб визначити поняття було достатньо. Якщо узагальнити основні характеристики та властивості, згадувані у наведених дефініціях життєвих стратегій, можна констатувати, що життєві стратегії є:

- внутрішньопсихічним утворенням індивіда;
- структурою, що визначає спосіб досягнення життєвих цілей;
- результатом самооцінки актором умов свого існування, співвіднесення цілей і цінностей з наявними ресурсами;
- способом планування, що визначається системою уявлень щодо майбутнього (життєвою перспективою);

- загальним планом організації життя;
- складним динамічним утворенням, що на підґрунті перспективного орієнтування визначає шлях перетворення бажаного на можливе.

Тобто життєвими стратегіями притаманні динамічність, перспективна зорієнтованість в часі, структурованість та організація, планування.

Виходячи з цього, головними функціями життєвих стратегій є:

- організаційна (сприяє організації життєдіяльності індивіда);
- регуляторна (сприяє регулюванню поведінки й діяльності індивіда);
- координувальна (сприяє координації та впорядкуванню різних видів діяльності, визначенню послідовності життєвих виборів);
- орієнтувальна (на підставі ціннісних орієнтацій та життєвих цілей сприяє життєвому орієнтуванню індивіда);
- цілереалізаційна (сприяє плануванню досягнення життєвих цілей);
- адаптаційна (сприяє “прив’язці” досягнення життєвих цілей і реалізації планів до соціальних умов життєздійснення);
- оцінна (сприяє оцінюванню власних ресурсів для досягнення запланованого);
- світоглядна (сприяє формуванню світогляду на підґрунті набутого життєвого досвіду в процесі здійснення певної стратегії);
- рефлексійна (сприяє переоцінюванню власних позицій та резюмуванню результатів життєдіяльності).

Власне під поняттям “стратегія” (давньогр. мистецтво полководця) розуміють загальний, недеталізований план якої-небудь діяльності, що охоплює тривалий період і має своїм завданням ефективно використовувати ресурси для досягнення головної мети, побіжно досягаючи проміжних цілей. Загалом під “життєвими стратегіями” ми розумітимемо комплексне соціопсихічне утворення, покликане забезпечити оптимізацію життєдіяльності індивіда залежно від його особистих (психічних на кшталт цінностей, цілей, схильностей та організмічних на кшталт здоров’я, зовнішньої привабливості, здібностей) та соціальних (таких, як найближче коло спілкування, соціальна ситуація в суспільстві, статусно-рольовий розподіл) параметрів. Ця оптимізація відбуватиметься на базі уявлень про бажану чи принаймні прийнятну для індивіда модель (картину) життя, що в ній результуються мисленнєві зусилля щодо побудови життєвої перспективи. Сам факт формування стратегій, концентрація зусиль на передбаченні своєї поведінки та поведінки навколишніх свідчить про намагання людини мінімізувати негативи, які може “підкидати” життя, та максимізувати позитивні, ресурсні аспекти життя. На наш погляд, можна вирізнити такі моделі:

- модель життєвого успіху і самопрезентації (накопичення капіталу — матеріального, соціального тощо, презентування себе як успішного, вродливого, ефективного). Такі моделі, залежно від суспільства, будуть соціально-типовими, тобто їх формування відбувається більшою мірою під впливом уявлень про успіх і досягнення, що побутують в даному соціокультурному середовищі;
- модель життєвої реалізації (реалізація здібностей та талантів, потенціалу, саморозвиток). Такі моделі зорієнтовані на самопізнання і

саморозвиток залежно від ресурсів, якими володіє індивід. Вони будуть індивідуально-типовими (наприклад, всілякі спільноти “йогів”, “сироїдів”);

- модель “праведного життя” (дотримання релігійних норм та норм моралі, ідеї про “правильне життя”). Такі моделі тісно пов’язані із цінностями, що існують у певній культурі та, відповідно, зі сформованими на цьому підґрунті ціннісними орієнтаціями (тобто переважанням спрямування уваги на реалізацію певних цінностей у певний час). Цінності та ціннісні орієнтації задають “арсенал” доступних для здійснення бажаної моделі інструментів: поведінки, моралі, принципів. На базі цього “арсеналу” формується життєва стратегія, спрямована на реалізацію моделі життя. Життєва перспектива тут виступатиме “картою-навігатором” пройденого і доступного.

Модель життя формується під впливом соціальних, культурних, особистісних детермінант. Зрозуміло, що залежно від моделі відрізнятимуться й життєві стратегії. Як унікальні психічні феномени, вони матимуть і певні типові риси, зумовлювані специфікою соціокультурного простору, в якому розгортається життя. В цьому плані визначення життєвих стратегій наблизатиметься до конструювання у свідомості маршруту, за яким прокладатиметься життєвий шлях. При цьому людина бере до уваги суспільні обставини і ситуації, за яких саме ця стратегія здатна привести до бажаного результату. Так “паралелізм” віку та історичного часу дає змогу співвіднести життєві шляхи індивідів із процесом історичних суспільних змін. Члени різних вікових когорт проживають різні відтинки історичного часу в різному віці, з усіма можливими наслідками для їхніх індивідуальних життєвих шляхів.

Саме від своєрідності (адекватності, глибини, вчасності) оцінок внутрішніх і зовнішніх ресурсів життєздійснення бере початок те розмаїття життєвих стратегій і побудованих на них практик, що ми спостерігаємо у повсякденному житті. Разом із тим має місце відтворюваність типових схем стратегічного планування, що раз у раз втілюються в діях соціальних акторів.

Що ж лежить в основі розподілу життєвих стратегій? Дослідники визначають різні критерії для їх типологізації. Зокрема, Л.Гатаулліна виокремлює критерій домінантної орієнтації людей. На підставі цього критерію виокремлюються такі моделі:

- життєзабезпечення;
- життєвої побудови;
- життєтворчості.

У рамках моделі життєзабезпечення виокремлюються стратегії наростання благополуччя, збалансованого благополуччя та виживання. При цьому моделі життєвої побудови та життєтворчості вважаються кращими, проте потребують наявності відповідних соціальних умов. Цими умовами є стабілізація соціально-економічних аспектів життя суспільства, підвищення життєвого рівня основної маси населення, вирівнювання можливостей життєвого старту.

Інший дослідник — Р.Пехунен — будує свою класифікацію на підставі способів розв'язання конфліктів.

Утім, найчастіше критерієм типологізації слугує критерій адаптації. Так, цей критерій використовують вітчизняні дослідники О.Злобіна та В.Тихонович, російські Ю.Левада (диференціація адаптаційної поведінки), Н.Наумова (зовнішня і внутрішня адаптація), Є.Балабанова (способи боротьби із життєвими труднощами).

З 1990-х активно досліджуються “адаптаційні стратегії”, “стратегії виживання”. Наприклад, Т.Заславська зазначає, що в підґрунті адаптаційної стратегії — намагання до соціального виживання, до збереження мінімально припустимого соціального статусу. Поряд із тим вона виокремлює три типи трансформаційної активності: цільову реформаторську діяльність, масову соціально-інноваційну діяльність і реактивно-адаптаційну поведінку. Виходячи з цих типів активності та сукупності таких ознак, як цілі, мотиви, засоби реалізації, вона вирізняє чотири класи життєвих стратегій:

- досягальницькі;
- адаптаційні,
- регресійні;
- руйнаційні (див.: [Мартинюк, 2014]).

Своєю чергою, І.Шепеленко розробляє типологію життєвих стратегій на підставі аналізу соціальної активності, цілей та ціннісних орієнтацій, що домінують у певній соціальній групі, а також методів та засобів реалізації цих цілей. На базі емпіричних даних дослідниця доходить висновку, що життєві стратегії, з одного боку, перебувають під впливом трансформаційних процесів у суспільстві, а з іншого — певним чином впливають на перебіг та результати цих змін, а головним критерієм виокремлення типів життєвих стратегій визнає оцінку міри успішності адаптації до сучасних умов життя. Подібний до цього підхід до типологізації життєвих стратегій застосовує і Є.Балабанова. Вона пише про стратегії боротьби з життєвими труднощами. При цьому її типологізація тісніше співвіднесена з реаліями життя й базується суто на емпіричних показниках, що відображають такі параметри, як індивідуальна активність та раціональність. Дослідниця виокремлює також якісні типології поведінки у важких життєвих ситуаціях і визначає пов'язані із цим чинники: впевненість у собі, інтернальний локус контролю, емоційна стійкість, працездатність та ін. [Кухта, 2011].

Підхід до виокремлення типів життєвих стратегій за співвідношенням індивідуальної своєрідності та творчої активності людини пропонують Є.Варламова та С.Степанов. Вони визначають чотири типи життєвих стратегій:

- а) творча унікальність (творче ставлення людини до власного життя, коли її перетворювальна ініціатива спричиняється до високої міри неповторності та екстраординарності подій її життя);
- б) пасивна індивідуальність (стихійний, випадковий характер формування людини, коли її індивідуальна своєрідність переважно не залежить від її зусиль, а визначається зовнішніми обставинами);

- в) активна типовість (прагнення людини бути “як усі”, коли її зусилля спрямовані на досягнення загальноприйнятих цілей та цінностей);
- г) пасивна типовість (стихийне наслідування людиною соціальних стереотипів, сліпе підпорядкування соціальним нормам) [Варламова, 1998].

Справді, адаптивність можна вважати інтегральним показником у побудові життєвих стратегій, адже прагнення максимально комфортного життя для переважної більшості є генеральною спонукою у виборі та побудові лінії поведінки. Питання в тому, що слід розуміти під адаптивністю. Зазвичай адаптивність розуміють як поведінку пристосування до зовнішніх умов та змін, навіть якщо це пристосування має активно-перетворювальний характер.

Проте реалії сучасного суспільства такі, що відбулися зміни в рівнях впливу і підпорядкування, адже в річищі провідних тенденцій (індивідуалізація, рух до громадянського суспільства з розширенням прав і свобод окремих людей, зростання рівня освіти й тенденція до саморозвитку) відбулася трансформація, за якої окремих індивід як ніколи може вплинути на рух і розвиток суспільства, а не лише суспільство впливає на нього. Ці тенденції частково зумовлюють непередбачуваність і мінливість соціального розвитку. Таким чином, критерій адаптивності не може вважатися визначальним — за умов постійної трансформації важливішого значення набуває не пристосування до зовнішніх умов, а вміння вибудувати власну лінію на підставі власних спонук і потреб. Ці спонуки і потреби уже будуть більшою мірою похідними від культури (з її цінностями, символами), індивідними (з огляду на рівень пасіонарності індивіда та його спонуки до певних видів діяльності) і насамкінець — соціальними. Специфіка сучасних умов полягає в тому, що індивід може більш вільно змінити (аж до зміни країни проживання, релігії, політичного, культурного середовища) те соціальне оточення, в якому почувається дискомфортно і яке його не задовольняє, замість пристосовуватися до наявних умов. Тобто на передній план виходить не тільки і не стільки вміння пристосуватися до соціальних умов (адаптація), а й можливість реалізувати власний потенціал (або модель життя, яка видається індивідові привабливою).

До питання реалізації потенціалу найчастіше зверталися представники психології (А.Маслоу з його ідеєю самоактуалізації), Е.Ериксон (життєва ефективність чи розчарування) тощо. В цьому контексті зустрічаються й такі терміни, як “самоздійснення”, “життєздійснення”, “життєтворчість”. На думку автора, це слід розуміти як можливість реалізації певної моделі життя, що видається індивідові найприйнятнішою. Тож головним критерієм у побудові життєвих стратегій можна вважати критерій їх скоординованості з життям, сукупності ліній поведінки — з досягненням бажаних і уникненням небажаних подій/ситуацій. Т.Резнік та Ю.Резнік виокремлюють типи стратегій за певними інституціональними ознаками:

- соціально-економічне становище;
- спосіб виробництва й трансляції культурних стандартів;
- система регулювання та контролю, соціальний характер (колективна ментальність), професійний етос.

Тобто з погляду цих учених, перелічені ознаки в сукупності утворюють комплексний критерій соціологічної типологізації життєвих стратегій, а його зміст визначається характером соціальної активності людей [Резник, 1995].

Цей підхід видається суттєвим: формування життєвих стратегій зумовлене дією багатьох чинників, тож було б доречним визначення синтетичного критерію їх типологізації. Таким критерієм, вважаю, може виступати **ефективність** життєвих стратегій. В економіці, де термін “ефективність” набув найбільшого поширення, він позначає співвідношення між результатом і витраченими задля його досягнення ресурсами. Ефективною, таким чином, є така стратегія, яка передбачає досягнення мети з найменшими витратами.

Загалом принцип оптимізації співвідношення витрат і досягнень має місце й у випадку, коли йдеться про ефективність життєвої стратегії. Цілком доречним і виправданим видається під кутом зору повсякденної логіки бажання актора відбутися під час цілереалізації, образно кажучи, “малою кров’ю”, тобто найменшими витратами.

Однак коли йдеться про ефективність життєвих стратегій, принцип відповідності витрат результатів є необхідною, але недостатньою умовою. *По-перше*, суб’єктивна значущість поставленої мети в системі особистісних ціннісних пріоритетів може важити набагато більше, ніж міркування зовнішнього раціонального оцінювання. Так, закохані під впливом почуття ладні вершити вчинки, не виправдані з позицій здорового глузду, однак доречні з огляду на їхній емоційний стан. Або візьмімо родину, яка, маючи надію (хай навіть примарну) на одужання когось із близьких (надто — дитини), готова пожертвувати статками і майном, залізи у борги, однак не вважає таку стратегію помилковою, не зважаючи виправданість витрачання матеріальних ресурсів, аби врятувати когось, але в найближчій перспективі приректи і його, і решту членів родини на жебрацтво — складний і, зі стороннього погляду, не завжди виправданий вибір.

По-друге, скінченність перспективи біологічного існування конкретно індивіда накладає певні обмеження на оцінку ефективності тієї чи тієї життєвої стратегії. Наприклад, соціальна стратегія культурної асиміляції завойованих народів, розрахована на період зміни багатьох поколінь, дала змогу Римській імперії успішно проіснувати сотні років. Та навіть тоді, коли за всіма іншими показниками стратегія поступових змін є оптимальною, для пересічної людини вона може бути неприйнятною з огляду на її реальний вік (алгоритм стратегії вичікування сформульований в одному з правил життя древньокитайського мислителя Конфуція: “Якщо довго сидіти на березі річки, можна побачити як пропливають трупи ваших ворогів”. Однак, завважмо, можна і не дочекатися). Тому вибір ефективної стратегії зумовлений її конгруентністю з осяжною життєвою перспективою її суб’єкта.

По-третє, якщо мірилом ефективності стратегії в економіці чи управлінні є її успіх, то щодо життєвої стратегії внаслідок багатоплановості результатів життєдіяльності суб’єкта стратегії життєвий успіх не можна так само однозначно визнати критерієм ефективності обраної стратегії. Наприклад, митець чи науковець, що здобув заслужене визнання завдяки своїм

досягненням, з одного боку, отримує доступ до більшої кількості ресурсів, а з іншого — потрапляє в тенета статусно-рольових приписів, бо змушений відтоді значну частину часу витрачати на відповідні ритуали (представництво, зустрічі, засідання тощо). Не можна не зазначити й індивідуальну інтерпретацію успіху — те, що є успіхом для одного, може бути поразкою для іншого (згадаймо філософську притчу, закладену в сюжеті повісті братів Стругацьких “Сталкер”: один з героїв докладає надзусиль, аби дістати дивовижного артефакту, що виконує найпотаємніше бажання людини, аби повернути до життя загиблого брата, а натомість отримує шматок золота).

Тому, ведучи мову про ефективність життєвих стратегій, не можна обмежуватись утилітарно-прагматичним співвіднесенням мети, досягненню якої слугує стратегія, і ресурсів, потрібних для її здійснення.

Оскільки життєві стратегії характеризуються як динамічні утворення, покликані сприяти організації, регуляції, координації, орієнтації, цілереалізації, адаптації, зваженій оцінці життя індивіда, критерієм їхньої ефективності є здатність якісно виконувати окреслені функції, визначаючи засоби їх забезпечення. При цьому слід брати до уваги різноплановість згаданих вище функцій. Інакше кажучи, ефективність життєвої стратегії слід розглядати водночас у кількох площинах, у кожній з яких можуть бути вирішені характерні типи стратегій.

1. Належить мати на увазі вектор спрямованості життєвої стратегії з огляду на те, чому вона слугує — адаптації до обставин чи їх зміні, і виявляти відповідно адаптивний (із широким спектром варіантів — від конформізму до ескапізму) і трансформаційний (від спрямованості на радикальні інновації до спрямованості на знищення, руйнування перешкод, що заважають досягненню мети) вектори. Цей критерій дає змогу оцінити спосіб пристосування індивіда до зовнішніх обставин.

2. Іншим парціальним критерієм ефективності життєвих стратегій є їхня легітимність чи нелегітимність. Використання дихотомії дозволяє одразу класифікувати життєві стратегії з погляду відповідності їх як нормам закону, так і моральним нормам. Наприклад, під кутом зору досягнення такої мети, як особисте збагачення, ефективними можуть видаватися стратегії на кшталт пограбування, розбою, ошуканства, однак навіть у разі успішного здійснення таких дій та уникнення санкцій з боку закону матиме місце руйнівний моральний ефект. Так само навряд чи можна вважати ефективною таку життєву стратегію, що за формального дотримання юридичних норм ґрунтується на нелегітимному з погляду моральних приписів способі дії — підлості, надуживанні довіри тощо. З іншого боку, революційна діяльність, спрямована на боротьбу із суспільною несправедливістю, може бути нелегітимною і з погляду правових, і моральних норм (згадаймо трагедію Че Гевари, зрадженого селянами, за чий інтереси він ризикував життям), але в підсумку привести до суспільно корисних результатів. Таке бачення виводить дискурс за межі площини “легітимність/нелегітимність”, тобто типологізації життєвих стратегій з урахуванням того, як діє актор — у межах норм, правил моралі та законів даного суспільства чи виходячи за межі цих норм, і це змушує звернутися до іншого, хоча й близького за змістом кри-

терію оцінювання ефективності життєвих стратегій — відповідності суспільним інтересам.

3. Отже, слід співвіднести оцінку життєвих стратегій з точки зору як із погляду їхньої суспільної корисності, так і з погляду користі для окремого індивіда, на підставі чого життєві стратегії індивідуального актора можуть бути кваліфіковані як суспільно корисні чи некорисні. Так, побудова життя за принципом: “Після нас хоч трава не росте” — може вирізнитися високим рівнем ефективності для окремого індивіда, але щодо розвитку суспільства вона буде деструктивною. Тобто навряд чи можна кваліфікувати як ефективну життєву стратегію, що бодай потенційно передбачає конфлікт інтересів індивідуального і колективного акторів. Тож за критерієм соціальності життєву стратегію можна інтерпретувати як ефективну в разі її позитивного чи принаймні нейтрального стосовно суспільства модусу.

4. Ефективність життєвої стратегії не може не бути оцінюваною в площині пріоритетів екстенсивності/інтенсивності розвитку. У першому випадку йдеться про нарощування зовнішніх ресурсів (статусів, статків, соціального капіталу тощо). У другому стратегія зорієнтована, першою чергою, на саморозвиток суб’єкта (фізичний, інтелектуальний, духовний), його самопізнання, самоактуалізацію та самореалізацію.

5. Нарешті не можна оминати й критерій адекватності суспільній (рівно як і життєвій) ситуації. Сфера поширення тих чи інших типів стратегій і міра їхньої ефективності визначатиметься рівнями соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, чинним у ньому суспільно-політичним ладом; особливостями суспільного виробництва і розподілу; способом і рівнем життя; особливостями соціалізації та освіти; наявними засобами соціальної регуляції; мірою включеності людей у життя суспільства; культурним контекстом; значущістю та впливом традицій на соціальне життя; а також багатьма іншими чинниками. Деякі елементи стратегування життя залишаються незмінними від часів Шумера і Вавилону, інші є надбанням технічного поступу, треті — даниною сьогоденній моді. Але за всього розмаїття форм і стилів організації акторами власного життя вони мають бути когерентними історичним умовам, відповідати умовам того хронотопу, в якому перебуває особистість. Існує навіть літературний жанр, присвячений художньому змалюванню стратегій виживання героїв, котрі фантазією автора переносяться в інші історичні часи чи обставини. Перипетії застосування анахронічних стратегій поведінки із гумором показані у радянській кінокомедії “Іван Васильович змінює професію” або ж у французькій — “Прибульці”. Але випадки з реального життя (наприклад, у разі спроб антропологів адаптувати представників відсталіх племен до умов сучасного технологічного суспільства) свідчать про серйозні ризики й небезпеки, на які наражаються носії неадекватних обставинам стратегій. Тож аналіз ефективності життєвих стратегій із необхідністю передбачає розгляд феномену в контексті поля соціальної реальності в зіставленні з умовами розвитку сучасного суспільства. Наведені парціальні критерії ефективності життєвих стратегій (мінімізація витрат на досягнення мети; адаптаційний/трансфор-

маційний вектор спрямованості; легітимність/нелегітимність; суспільна корисність; екстенсивність/інтенсивність; адекватність/неадекватність щодо ситуації) далеко не завжди дають підстави для поділу стратегій на “хороші” та “погані”; вони насамперед слугують з’ясуванню різних аспектів і наслідків (ефектів) цілереалізації. Так, розгляд суспільних практик українського сьогодення наводить на думку, що в аномійному суспільстві в підґрунті побудови ефективної життєвої стратегії перебуває здатність актора досягати цілей за умов “гри без правил”.

Підсумовуючи, зауважу, що кожен із зазначених критеріїв ефективності життєвих стратегій, починаючи від мінімізації видатків для досягнення мети і завершуючи адекватністю актуальним суспільним умовам, дає підстави для виокремлення щонайменше трьох типів стратегій — двох полярних і одного змішаного, проміжного, тобто такого, що має водночас певні ознаки обох протилежних. Скажімо, обрана актором життєва стратегія передбачає почасти зміну ситуації, почасти — адаптацію до неї. Звідси й маємо таке розмаїття соціальних практик. Однак аналітична цінність формального опису кількох конкретних різновидів життєвих стратегій дорівнюватиме нулю, бо жоден із дослідників навіть за допомоги сучасної обчислювальної техніки не в змозі оперувати такою кількістю типів, не кажучи вже про пошук емпіричних референтів для валідного вимірювання їх у прикладних дослідженнях.

Утім, це не означає, що шлях до типології життєвих стратегій за синтетичним критерієм ефективності є безплідним. *Ефективною* життєва стратегія є тоді, коли: 1) відповідає всім названим вище критеріям, а при її реалізації діють всі її функції, тобто дотримується *принцип функціональної повноти*; 2) має місце гармонійне поєднання різних функцій (дотримується *принцип конгруентності*). Якщо один із цих двох принципів порушується — чи то обрана стратегія не відповідає одному (тим паче — одразу кільком) із шести парціальних критеріїв, з яких формується синтетичний критерій ефективності, чи то пов’язані з ними функції є незбалансованими, а ефективність життєвої стратегії в якихось аспектах знижується, але загалом мета, досягненню якої вона слугує, здійснюється, таку стратегію є підстави кваліфікувати як *неоптимальну*. Якщо ж порушуються обидва принципи — повноти і конгруентності — апріорі можна припустити, що дана стратегія хоч і здатна привести до цілереалізації, буде нездатна забезпечити якісне здійснення всього комплексу покладених на неї функцій, що дає підстави вважати її *малоефективною*. Нарешті, життєва стратегія, реалізація якої не відповідає виконанню всього комплексу функцій і загалом ставить під сумнів можливість досягнення мети, має бути віднесена до *неефективних*.

Залежно від суб’єктивної значущості різних критеріїв в індивідуальній системі ціннісних координат окремої особистості людини вибудовують різні життєві стратегії. І перевага запропонованої системи типологізації полягає в тому, що вона дає змогу за рахунок використання не одного, а цілої групи критеріїв оцінити життєву ефективність різнопланових стратегій комплексно.

Джерела

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.

Варламова Е. П. Психология творческой уникальности человека: Рефлексивно-гуманистический подход / Е.П. Варламова, С.Ю. Степанов. — М. : Инст. психол. РАН, 1998. — 203 с.

Головаха Е. Жизненные перспективы и ценностные ориентации личности / Головаха Е.И. // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб., 2001.

Ежов О.Н. Парадигма жизненного пути в зарубежной социологии / О.Н. Ежов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — № 3. — С. 22–33.

Кухта М. Життєві стратегії: поняття та особливості формування / М. Кухта // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2011. — № 3 (14). — С. 113–129.

Мартинюк І. Особливості взаємовідношення понять “стратегії життя”, “життєві стратегії”, “поведінкові стратегії” / І. Мартинюк, М. Кухта // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. — Запоріжжя : Класичний приват. ун-т, 2013. — С. 111–126.

Мартинюк І. Специфіка побудови життєвих стратегій та перспектив представниками різних вікових груп / І. Мартинюк, М. Кухта // Вісник Національного авіаційного університету : зб. наук. пр. — К. : Нац. авіац. ун-т, 2014. — № 1. — С. 34–40. — (Серія “Соціологія. Політологія. Історія”).

Мдивани М.О. Методика исследования жизненных стратегий личности / М.О. Мдивани, П.Б. Кодесс // Вопросы психологии. — 2006. — № 4. — С. 146–150.

Панина Н.В. Особенности отношения к жизни на поздних этапах жизненного пути // Жизненный путь личности. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 236–247.

Резник Т.Е. Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник. — М. : Деловое содействие, 1995. — № 5. — 69 с.

Сохань Л. Стратегия жизни и стратегический потенциал личности / Л. Сохань // Соціальні виміри суспільства. — 2016. — № 6 (17). — С. 362–369.